

Формиране на медийния образ на Васил Левски

Ивайло Христов*

Резюме: Текстът проследява изграждането на медийния образ на Васил Левски от Възраждането до началото на XX век. В конкретика това означава да се покаже как се създава и развива първоначалната представа за Левски в българското общество. Също така – каква е ролята му в историята и душевността на нашия народ, кой е фокусът, през който различните епохи възприемат Апостола, има ли мостове и приемственост между тях, кои са мотивите, които моделират възгледите за него и начина, по който те се променят. Открити са социалните и политическите измерения на Апостола. Разграничени са различните гледни точки, от които се тръгва към преценката за неговата личност, идеология и революционно дело – социалната, художествената и тази на неговите съвременници и съратници.

Ключови думи: Левски, печат, образ, история, памет, общество, представа, медии, литература, революция, освобождение, свобода, душевност, характер

JEL: L82, Y80.

---

* Ивайло Христов е доктор на науките, доцент в катедра „Медии и обществени комуникации“ на УНСС, e-mail: ivaylo.d@abv.bg

Увод

Странно е положението на Левски в българските медии, както и в историческата и художествена литература. Той е единственият, който като цяло е пощаден от клевети, завист и злостно одумване. Това е така, защото у Апостола няма користни постъпки, съмнителни дела и нечисти помисли. Той е чист, без „тъмни петна“ по биографията. И неслучайно Левски е поставен на върха на националния ни героичен пантеон и е изразител на ценности, които са част от ядрото на българския национален характер. Впечатляващо е неговото благородство и себеvlадеене, качества изключително редки за възрожденската, пък и за следващите исторически епохи. Кристалната духовна чистота на Левски и тогава, и днес не е била поставена под съмнение, за разлика от други революционери, и то големи революционери: и наши, и чужди. При това, Левски не е бил обичан от всички, защото е бъркал на мнозина работите и сметките. Ако при Апостола е имало нещо нередно, то е щяло да бъде забелязано от неговите врагове. Например, от Анастас Попхинов, от Димитър Общи, или пък от някой друг (Хайтов, 2007, с. 12).

Левски безспорно е най-известната личност в България, но която крие и най-много неизвестности и загадки. Например: наистина ли е смятал, че въстанието може да избухне през зимата; предаден ли е

той в Кърчина или сам е попаднал в клопката; кога дейността му става известна на турската полиция; защо се връща в Ловеч (на път за Букурещ) на 24 декември 1872 г., след като е знаел, че там е в опасност; и най-важната питанка: вярвал ли е наистина Апостола, че България ще се освободи, при положение, че е имал доста причини да не вярва – огромната въоръжена сила на Османската империя, липсата на оръжие в комитетите, отсъствието на международна подкрепа и т.н. Най-голямата загадка обаче не е толкова историческият контур, в който се движи Апостола, а човекът Левски, неговият характер и душевност. Защото Левски е интересен и с историята, която създава, но и с вътрешната си драма и страдание на разочарован единак.

Ето защо възлов е проблемът за преценката на Васил Левски, за неговото присъствие в историческата памет, изградена главно чрез печатните медии. В конкретика това означава да се покаже как се формира представата за Левски в обществото, каква е ролята му в българската история и душевността на нашия народ, какъв е фокусът, през който различните епохи четат Левски, има ли мостове и приемственост между тях, кои са мотивите, които моделират неговия образ и начинът, по който те се променят.

1. Апостола във възрожденския печат

Колкото и странно да звучи, на страниците на възрожденските вестници личността на Апостола присъства сравнителна рядко, а преценките на съвременниците са доста пестеливи. Както отбелязва Николай Генчев: „Величието на Левски приживе са успели да усетят само отделни лица, които реално са схващали непреходните стойности на тази голяма личност“ (Генчев, 1987, с. 139). До началото на независима България през 1878 г. едва двадесет и осем текста (вестникар-

ски дописки, полемични писма, стихове) споменават Левски или са посветени на него (Тодорова, 2009, с. 177). Като тук е важно да разграничим публикациите преди и след смъртта му. До обесването на Апостола, освен оценките на Любен Каравелов и Христо Ботев, това са кратките и разпокъсани изказвания на Филип Тотю, Панайот Хитов, Христо Иванов и Данаил Попов.

Мнението на Филип Тотю е част от едно негово писмо до Иван Кършовски от 1 април 1871, където той отбелязва: „Радвам се на Левски, че той неуморно се труди за общото благоденствие. Моля Бога дано му Господ подари дълги дни и го запази от неприятелите.“ (Цит. се по: Генчев, 1987, с. 139-140). От своя страна, Панайот Хитов в писмо до Каравелов от 17 септември 1872 г. по повод посвещението на грамата „Хаджи Димитър“ пише: „... да си я посветели на Васил Левски, защото той бари работи, а аз стана пет години нищо не съм направил“ (Хитов, 1962, с. 49). Интересно, че в хайдушките си мемоари (които му спечелват славата и името на голям войвода, въпреки че той е хайдутувал всичко на всичко две лета) той почти нищо не споменава за Апостола. Изтъква единствено Раковски, а за Левски и Хаджи Димитър – загадъчно мълчание. Защо? Може би поради факта, че и двата са му били „подчинени“, но за разлика от много поборници, потънали в битовизма, те изгряват като ярки звезди на българския небосклон. „Тяжната смърт е за него жив упрек и той не събира сила да притури към образите им нито една чертица. Нито за хубаво, нито за лошо. Хитов е бил чисто хайдутин (козар), с интуиция за опасностите. Осъзнавал е негодността на плана за освобождението на България с чети, но долавял и риска от Априлското въстание и благоразумно не участва в него. Само едно Хитов не е предвидил – че в историята с благоразумие не се влиза. Че тя е по право отредена за „безумци“ като Левски, Ботев, Хаджи Димитър“ (Хайтов, 1996, с. 224-225). Неслучайно

след инициативата да се вдигне паметник на Хаджи Димитър в Сливен, Панайот Хитов не изтърпява това „пренебрежение“ и в знак на протест се изселва в Русе.

Кратка е характеристиката за Левски и на Христо Иванов – Големия, един от най-близките му съратници. В писмо от 11 юни 1872 г., той отбелязва: „С вас народът ще може да работи и да успее напред... от Вази се иска благодарствието на нашия народ и от Вашия Свят подвиг“, и завършва: „От Вази по Големия работи се очакват“. А през юли същата година Христо Иванов пише на Левски с молба да се пази, „защото другите са по-лесно спичелят, но като тебе не можем спичели никога“ (Генчев, 1987, с. 140). А Данаил Попов (пълномощник на Вътрешната революционна организация сред емиграцията), който дълго време критикува Левски, че не „гледа вишегласието“, че „иска сам да командва“, че „несправедливо нахква Димитър Общи“ и пр., има сила и доблест да признае, че Левски е „най-добрият ни Българин, комуто желая от гън сърце дано той може някак да се отърве“ (от смъртната присъда – б.м. И. Х.).

Интересно е какво мислят приживе за Левски водачите на национално-освободителното дело: Георги С. Раковски, Любен Каравелов и Христо Ботев.

Георги Раковски няма документирана преценка за Васил Левски. Отношението му е изразено чрез препоръката пред Панайот Хитов да вземе Апостола за знаменосец в неговата чета.

По друг начин стоят нещата с Любен Каравелов. Отношенията му с Апостола неведнъж са били гладки. Във възгледите им присъстват: „Съществени разлики в разбирането за стратегическите, тактическите и организационните аспекти на революцията, особено по въпроса кой трябва да има върховна роля – вътрешната или емигрантската организация“ (Тодорова, 2009, с. 178-179). Разногласия съществуват и във връзка с хипотетичната чуждестранна помощ. Ка-

равелов до последно смята, че България ще се освободи само с помощта на Сърбия. „Ние сме съгласни, пише той, че без съюзници е невъзможно да достигнем своите цели и че без чия да е помощ ние не ще бъдем в състояние да се борим с османлиите“. При всички хладни и обективни факти, които свидетелстват за агресивността на сърбите и стремежът им да включат българските земи в своята държава, той не изоставя своята политическа надежда – федерация между Сърбия и България. Документалното наследство на Апостола сочи, че той не е споделял сърбофилският оптимизъм на Каравелов, а оттам и недоверието между двамата. Левски е един от малкото наши революционери, които остават до края трезвен (определя четири години за подготовка на въстанието), без самонавиване и патетична фразеология, без да приема за вярно това, което е желано. Ето защо не бива да ни учудва фактът, че съществуват само две споменавания на Левски приживе от перото на Каравелов. В тях преобладава снизходителният тон и лъха известно недоверие в Апостола. Например: „Желаем Ви щастие, но в това същото време Ви съветваме да говорите малко, а да работите много. Тежко е да слеза човек от хат на магаре“ (Каравелов, 1871, 13 февруари). Въпреки че отношенията помежду им се изглаждат през пролетта на 1872 г. по време на първото Общо събрание на БРЦК, известни резерви остават. Неслучайно Левски определя четири години за подготовка на въстанието и отказва на Каравелов да вдигне бунт след провала на обира в Арабаконак и настъпилата криза в средите на революционната организация. Не е без значение да се отбележи обаче, че според една от версиите прозвището Левски е дадено именно от Любен Каравелов.

Писмените свидетелства във възрожденския печат за връзката Левски-Ботев са изключително оскъдни. Най-вероятно между тях е съществувала някаква кореспонденция, но от нея е запазено едно писмо

на Апостола до поета с оспорвано авторство. В него четем: „Българският народ отдавна престана да е рая на султанът. Той слуша мене готов е [в] секи час да дигне революция, но къде е оръжието му? Пари и пак пари! Който намери пари и въоръжи българският народ, той ще бъде най-големият патриот. Ето защо ти недей спа, но намери злато във влашката и руската земя, по който начин можеш...“ (Левски, 1973, с. 100) За съжаление оригиналът на този текст не се съхранява в нашите архивохранилища, не е открит и другаде, и се цитира въз основа на биографията на Ботев от Захари Стоянов, откъдето го препечатва и Стефан Каракостов. Могат да се приведат и някои данни от мемоарите, също със съмнителна степен на автентичност (Каракостов, 1973, с. 220).

Широко популярно в литературата е и писмото на Ботев до Киро Тулешков относно съжителството им във вятърната мелница, където се казва: „Пиша ти, приятелю, че аз останах тука (Букурещ) с намерение да стана учител на българското училище, но силно се излъгах. Достигнах до толкова жалостно положение, което не може ти описа. Живея съвършено бедно, грипите, които имах, се събраха, и мен ме е срам да изляза деня по улиците. Живея на самия край на Букурещ в една ветраничава воденица, заедно с моя съотечественик, Васил Дяконът. (...) Приятелят ми Левски, с когото живеем, е нечут характер. Когато ние се намираме в най-критическо положение, то той и тогава си е такъв весел, както и когато се намираме в най-добро положение. Студ, гърво и камък се пука, гладни от два или три деня, а той пее и се весел. Вечер гордето ще легнем, той пее; сутринта щом си отвори очите, пак пее. Колкото и да са намираш в отчаяние, той ще те развесели и ще ти докара да забравиш съчките тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности.“ (Ботев, 1986, с. 211).

В печата отдавна съществува спорът дали въпросното писмо на Ботев до Тулеш-

ков от 1868 г. е загадка или фалшификат. На този полемичен момент специално внимание отделя Иван Пауновски в книгата си „Но защо? Ново за Христо Ботев. Факти и фалшификации“ (Пауновски, 1993, с. 149).

Въпреки желанието на Иван Пауновски, а и на други изследователи, да свържат по-точно Ботев и Левски, открит остава въпросът, зададен от Иван Стоянов: ако са се познавали, защо не поддържат връзки помежду си? „И ако срещата все пак е реалност... не е ли тя, която прекъсва забиваги отношенията между двамата временни съквартиранти, която довежда дотам, че в продължение на четири години – до есента на 1872 г. те нито се срещат, нито се споменават взаимно поне веднъж. Не трябва ли да се потърсят тук и някои черти на прословутата българска народна психика.“ (Стоянов, 2012, с. 40, 42-43). Вън от съмнение, обаче, е фактът, че в разглежданото писмо на Христо Ботев до Киро Турешков е разкрит блестящо духовният мир на Левски, безспорните му нравствени качества!

За духовна връзка между Левски и Ботев можем да съдим и по редица косвени данни. Освен „Обесването на Васил Левски“, където аналогията с образа на Христос е недвусмислена, следва да посочим публикуването в „Дума на българските емигранти“ на важни документи от дейността на ВРО – т.нар. „Манифест на тайното българско правителство“, оценката на БРЦК и причините за провала, информация за Орханйската и Хасковската афера. Ботев издава и известния стенен календар, където Апостола е посочен като мъченик. От своя страна, Левски преписва стихотворението „На прощаване“ в „Тефтерчето“ си, разпространява петте броя на „Дума“ в мрежата на революционната организация, изисква Ботев да присъства на Общото събрание в Букурещ от 29 април до 4 май 1872 г.

Независимо от доминиращата ранна оценка за Левски като „мъченик на свободата“ и обект на политическо и нрав-

ствено канонизиране, съществуват и опити за оспорване на неговата личност и победение. Обвинения към Апостола приживе отправят Данаил Попов, Димитър Общи, Найден Геров и най-вече Христо Георгиев и Атанас поп Хинов.

Съгражданинът на Левски от Карлово го смята за човек, готов да „прогаде и баща си за пари“, а в писмото си от април 1869 г. Христо Георгиев съветва Найден Геров да не се доверява на Левски: „Стига сега толкова, на приказките на Дякона да не се дават уверение“ (Унджиев, 1967, с. 248). Тоест, да не му се има доверие и да не се вярва на революционното му слово. Съмнения в чистотата на нравствените подбуди на делото на Левски изказва и Найден Геров, който по това време е руски консул в Пловдив: „Преди 6-7 дни заминал оттука Дяконът, и както тук, така и навсякъде, откъдето е минал, е показвал прокламация една на български език за българите, с печат от „привременно българско правителство“, а другата на турски език за турците, но и от двете е имало само по една, та ги е показвал, а не е оставял от тях нигде. Аз ги видях. Турската не можах да прочета, а българската не чини, празна работа. И ма е страх да не се излъжат някои простодушни да се подведат, та и те да теглят, и на други беля да докарат... Дяконът, дето ходи, все иска да му дават и пари за харашлък, та да не би да лъже хората, само да зима пари.“ (Караиванов, 1987, с. 224). В отрицателното отношение на Христо Георгиев и Найден Геров към Левски, освен лични мотиви, има и политическо разминаване. Както е известно, Апостола неотклонно следва убеждението си, че българският народ не бива да чака освобождението си отвън, а трябва да си го извоюва сам, като се вдигне на общо въстание. Неслучайно в писмото си отговор до Филип Тотю от 18 април 1871 г. той отхвърля предложението за разговор с руския император. Левски е категоричен, че българите са готови да приемат

помощ отвсякъде, но само в името на историческите цели на революцията и на демократичната република (Левски, 1987, с. 81-82). За разлика от него, и Христо Георгиев, който е председател на Добродетелната дружина, и Найден Геров – руски служител, са коренно против радикалната идеология на „младите“ Те бурно се противопоставят на тайната подготовка за революция, на военните действия изобщо, застъпвайки тезата, че единствено с подкрепата на Русия ще дойде освобождението на българския народ.

Безкомпромисни нападки срещу Левски идват и от българския елит в Цариград, както и от вестници, близки до османската власт. Например печатният орган на туркофилската партия в „Турция“ или пък провинциалният в „Дунав“, където Левски е наречен „убиец“, „вагабонтин“, „хайдук“ и пр. (Шарова, 1997, с. 26-27). Позицията на тези, които ненавиждат Левски приживе, най-злостно е изразил Атанас поп Хинов. Едно свое писмо до Апостола, възмущавайки се от упреците, които Дякона е отправил по негов адрес, Хинов завършва така: „Но моля ти се, недей ми току стъпа на краката, че ще се изправа едни път и ще та къцна в челото и няма да ме забравиш завинаги“ (Страшимиров, 2015, с. 68).

Нов момент в изграждането на публичния образ на Левски е времето от обесването му през 1873 г. до Освобождението на България през 1878 г. Защо? Първо, защото споменът за личността на Апостола е пресен и силен, и второ, поради факта, че изказаните мнения за него не са съобразени с официалните държавни доктрини.

В казаното и писаното за Левски през тези пет години най-голямо значение имат преценките на Любен Каравелов и Христо Ботев. Обесването на Левски е повратната точка в биографията на Любен Каравелов. Като председател на революционната организация той се чувства отговорен за залавянето и смъртта на Апостола, и като

цяло за провала на „святото дело“. Няколко месеца той запазва мълчание и едва на 22 февруари 1873 г. започва да издава новия вестник „Независимост“, в който продължава революционната линия на спрения в. „Свобода“. „Защо веднага и в следващите два-три месеца не пише за Левски, е трудно да се отговори – обстановката, международна и вътрешноимперска, макар и слабо променена, е все още напрегната, опасността от арест и експулсиране не е отминала. Въпреки това наред с текстове за успехите, но и трудностите на Българската екзархия, за международното положение, Каравелов помества и статии, и фейлетони (включително на Христо Ботев) срещу туркофилската линия на вестниците „Турция“ и „Напредък“ в Цариград, за опасното ново преселение на черкези в България, пише включително и срещу австрийския вестник „Ноие фрайе пресе“, който твърди, че Ангел Кънчев, Димитър Общи и дори Васил Левски са руски агенти“ (Дойнов, 2009, с. 104).

На 2 юни 1873 г., четири месеца след гибелта на Апостола, в брой 37 на в. „Независимост“ излиза стихотворението „Събирайте се моми, булки и млади ергене...“, с посвещение („На В. Левски“)! Това е първото стихотворение, посветено на Васил Левски, дало началото на една плодотворна линия в българската литература, блестящо продължена от Христо Ботев и Иван Вазов. Поетичният текст на Каравелов е своеобразен реквием за Левски:

*Тук виси добър юнак,
или млада сила,
която възкресила
свойта майка мила,
която е пробудила
свойто мило племе,
която е посеяла
ново, здраво семе!*

Два месеца по-късно – на 11 август 1873 г., отново в „Независимост“ Любен Караве-

лов отпечатва некролог, в който описва последните дни на Левски: „Из България ни явяват за смъртта на покойния В. Левски следущото: Левски беше страшно мъчен. Когато той беше затворен в казармата, то низамите, по повелението на пашата, му извадили един по един всичките зъби. Месата са били късани с клещи парче по парче. Обиколили го пет шест души и всеки из тях гържал в ръката си по един нож. По това време низамите започват да го тласкат така, щото върховете на ножовете им се забивали в тялото му. Когато турското правосъдие видяло, че из устата на този български светия не излиза ни една дума, то заповядало да го обесят. Левски е обесен полумъртъв. Вечна му памет.“

В този разказ Левски за пръв път е провъзгласен за „български светия“ и въпреки очевидната си недостоверност, текстът поставя началото на една от най-устойчивите матрици, чрез която ще се мисли и оценява личността на Апостола.

След 19 февруари 1873 г. делото и личността на Левски стават неизменна тема в журналистическото творчество на Христо Ботев. Публикациите във вестниците „Знаме“ и „Нова България“ ясно свидетелстват за идейното влияние на Левски върху възгледите на Ботев. В тях поетът-революционер категорично се противопоставя на реформизма, компромисите и възможността за мирно решение на българския въпрос. Също така – отхвърля просветителския (еволюционен) аспект за развитието на българското общество, както и съгласителството с всякакъв вид чужда намеса. В статията си от 13 юли 1875 г. в „Знаме“ Ботев дава онази характеристика на Апостола, която ще се превърне в последствие в рефрен на левсковедението. А именно – личност, рядка, „не само в нашия народ, но и в другите по-напреднали народи“, част от първотворците – тези „апостоли на новото учение“, тръгнали „да проповядват словото на техния

бог – свободата“ (Ботев, 1986, с. 186-187). В тази забележителна оценка Ботев пръв определя Левски не само като стратег на революцията, а и като борец за общество от свободни хора, фигура, надхвърляща българския национален контекст. По този начин той задава и главната насока за развитието на обществения дискурс, в който ще се мисли и интерпретира личността на Васил Левски.

В заключение можем да направим няколко основни извода относно първоначалната оценка и интерпретация на личността на Васил Левски в българския печат.

Първо. Открито е по безспорен начин неговата роля в национално-освободителното движение. Може да се каже категорично, че съвременниците са припознали Апостола като главно действащо лице на революцията, личност с безспорни качества, светеща с неотразима светлина на небосклону на Българското възраждане.

Второ. Показателно е, че прозвището „Левски“ е дадено приживе, и то от съратниците на Апостола. То обобщава цялата оценка за него. Това означава, че още докато Дякона е бил жив – и радикалното крило, и българските патриоти от другите политически лагери са отдали значимото на мащаба на неговото дело. Неслучайно в писмата си до Любен Каравелов и до БРЦК в Букурещ от началото на 1873 г. Данаил Хр. Попов го нарича „най-добрият ни българин“, „рядко срещан между нас!“ (Страшимиров, 2015, с. 283, 285).

Трето. Същевременно не може да се твърди, че до Освобождението на България на Левски е отредено винаги първо място. Неговото име обикновено върви след това на Раковски и Каравелов. Не бих искал това да се тълкува като грешка в оспорване на заслугите, само го отбелязвам, за да подчертая последвалото в следосвобожденските години преподреждане на имената, при което звездата на Апостола все повече и все по-бързо заблестява.

2. Политически употреби на Левски след Освобождението

След Освобождението се оформят няколко основни представи за Васил Левски – социална, формирана чрез публицистични текстове, литературна и мемоарна.

Началната медийна визия за Левски през 80-те години на XIX век е в полето на публицистиката и биографиите. Тя е обусловена от политическите спорове, свързани с ролята и приноса му в развитието на национално-освободителното движение и противопоставянето между оформилите се различни партийни формирования. Първата биография на Васил Левски е дело на Г. Я. Кирков и излиза през 1882 г. (Кирков, 1882). Написан от роднина на Апостола, този кратък очерк „повече прилича на пламенно похвално слово отколкото на обективен биографичен разказ“ (Тодорова, 2009, с. 183). Според автора, още през детството си Левски се е отличавал с „особена развитост, жив и впечатлителен характер“. Нетърпим е бил към неправдата, постъпките му се отличавали с „постоянство и решителност“. Напуска калугерството, защото то „не е давало душевна храна на една жива и за работа създадена натура“. Кирков изрично подчертава умението на Апостола да общува с хората, да ги увлече с думи и, както пише биографът, „да усвои сърцето на слушателя“. По-нататък авторът изрежда качества на Левски: „бърз ум“, „силен и постоянен характер“, „самоотверженост за общето дело“, „гледащ с презрение смъртта“. Накрая Г. Кирков заключава: „Докле съществува българският народ името на този народен предтеча ще се споменува с благоговение и името Левски ще служи за символ за самоутвърждение и самопожертвуване за общето благо“. „Така първият биограф на Левски създава една щампа с дългосрочно присъствие в цялата по-сетнешна литература. Според нея, Левски е голяма и благородна личност, сродена с безсмъртието.

На него букурещките учени глави възлагат да организира вътрешната революционна организация, където той разкрива силата на своя дух и безпримерните качества на своя характер“ (Генчев, 1987, с. 162).

Мощен тласък в прочита и осмислянето на личността и делото на Апостола дава Захари Стоянов с книгата си „Васил Левски (Дяконът). Черти из живота му“ (1883). Левски е първата голяма фигура от миналото, към която се обръща Летописеца, което показва, че той много добре е съзнавал неговото място и значение в революционните борби и българската история. Написването на книгата е предхождано от активна проучвателска дейност – издирване и събиране на документален материал и устни разкази на хора, които са познавали Левски. Ето как започва това животоописание: „Посред възпяването на генералските еполети, посред френетическите ура и проливането на горещи сълзи на чуждите гробове и величия не би било зле, ако туктам се мяркаше нещо и за нашите работи, за нашите хора. Най-после и ние сме народ, боже мой, и ние имаме национален егоизъм, човеческо достойнство, което трябва да тържествува над чуждите авторитети, трябва да ни характеризира като народ, а не безсъзнателна самоунижаваща тълпа“ (Стойанов, 1977, с. 21).

Именно заради това Захари Стоянов пише своите биографии, спомени, есета – те трябва да послужат като призив към бъдещите поколения и да открият величието и трагиката на възрожденската епоха. В този смисъл не толкова точността на фактите от живота на Апостола са важни за Захари Стоянов, колкото неговият характер и духовна индивидуалност. Неслучайно Ефрем Карамфилов подчертава дълбоките познания на автора на „Записките“ за душевността на българина, таланта му на народопсихолог, което му дава възможност да създаде една сполучлива биография – и като историческо произведение, което ще

послужи за основа на всички послешни проучвания върху житието на Левски, и като литературна творба, защото е пресъздаден образът, характерът на великия българин (Карамфилов, 1982, с. 12).

Биографичната книга на Захари Стоянов няма претенции за пълнота и изчерпателност. Той сам подчертава в предговора си, че задачата, с която се заел, е една от най-сложните, тъй като сведенията за живота на Дякона са твърде оскъдни и защото едва ли в стотина страници може да се изобрази неговата огромна по мащабите си революционна дейност: „Но що говорим ние? Човекът, името на когото се е произнасяло и в най-бедната колиба, за когото са се приказвали толкова анекдоти, който е бил известен и в Баба-Алието, който ставаше предмет на разговор и в заптийските одаи, не само се е вардел да напише някое писмо, не само че е унищожавал всякакви отпратени до него писмени документи, с които да украсим страниците на биографията му; но е мислел денонощно по кой начин да скрие и своите черти“ (Карамфилов, 1982, с. 23). Все пак за историческата наука и до днес остава загадка защо Захари Стоянов не е използвал съществуващите материали от архива на Левски, които са били на негово разположение. Отговорът може би е в целите, преследвани от автора: „Както дружи мемоаристи от своето време, Захари Стоянов вярва, че нравственият облик на голямата личност е ценен влог в историята на един народ, а неговото изобразяване с литературни средства може да окаже пряк патриотично-възпитателен ефект върху съзнанието на четящите хора“ (Кирова, 2016, с. 77).

Конкретен пример за това са някои „култови“ сцени, които по-късно трайно ще залегнат в митологията около Левски. Например създаденият от Захари Стоянов разговор, където Левски разяснява на селяните какво ще прави след като България се освободи и как ще замине да се бие за свободата на другите поробени народи. Или пък

дълбоко вкорененото схващане, че Васил Иванов Кунчев не е имал любовни трепети и връзки, защото е бил всецяло отдаден на друга по-възвишена и чиста кауза – любовта към българския народ.

В биографията на Захари Стоянов Левски е провъзгласен за „герой“ и „велик организатор на националната революция“, човек с безукорни лични качества, издигнал се „от войняговски даскал до велика историческа личност“. Към името му Захари Стоянов прилага всички възможни посмъртни звания – „поборник“, „патриот“, „родолюбец“, „неустрасим бунтовник“, който носел на гърба си цяла България“ и пр., преди да бъдат други с тях удостоени. Това е така, защото Захари Стоянов стъпва върху една предварително съществуваща представа за Левски, битуваща сред народните маси. В творбата на Захари Стоянов силно присъстват митотворчески тенденции, доминират легендарните аспекти в изображението на Апостола. Внушението, което преследва книгата, е да изобрази Левски като светец, мъченик и герой на българската история, чието име не може и не трябва да бъде помрачавано в народната памет.

Следващите животоописания на Левски са обнародвани от Стоян Заимов, Филип Симидов, Иван Кършовски. Те следват очертанията от Захари Стоянов тласък на идеализацията и романтично преклонение пред Апостола.

Появата на тези първи опити за портрет на Левски дава началото на поредица от полемики около оценката на личността и делото му.

Първият дебат тръгва веднага след отпечатването на Захари-Стояновата биография на Васил Левски. Срещу нея се обявява Стефан Бобчев, тогава редактор на в. „Марица“. На неговите страници Бобчев публикува цялостна критика срещу труда на Захари Стоянов. Според него, Левски е обрисован в „циническо осветление“, даден е като „безнравствен и безхаракте-

рен герой“, съзнателно са привнесени „много лъжливи факти“ като например, че именно Апостола поставя началото на комитетското дело в страната и пр. Стефан Бобчев обвинява Захари Стоянов в неточност и партийни пристрастия, оспорва дадената негативна характеристика на духовниците и на кръга около братята Христо и Евлоги Георгиеви. „Ако пък погледнем на тази книга от литературна гледна точка – пише Бобчев – аз ще бъда принуден да се произнеса, че тя не заслужава да се нарече литературно произведение“. В отговор Захари Стоянов пише две отворени писма до редакцията на в. „Марица“, в които поставя под съмнение както авторитета на Стефан Бобчев, така и почтеността на критичните му бележки: „В петгодишното си съществуване в. „Марица“, която се е мъчила да поддържа гладки отношения и с умрелите, едва ли има пример да е постъпвала така безсъвестно, както с мене и с книгата ми, а всичко това доказва, че има някои от нейния таен персонал, който да го боли. Безсъвестността, злобата и личната вражда нямат граница“.

В основата на този конфликт без съмнение има личностна неприязън, породена и от различния им социален произход, и от антиинтелектуалните тежнения на Захари Стоянов. Довчерашният апостол на Априлското въстание поддържа набралата скорост революционна линия на възмущение към „богатите“ и „учените“ хора, разобличава лицемерната набожност на духовниците, демонстрира републикански убеждения, приписвайки на Левски и свои гуми. Същевременно полемиката между Захари Стоянов и Стефан Бобчев е свидетелство за първите опити Левски да се мисли не толкова от гледна точка на историческия контур, в който е действал, колкото с оглед на актуални адреси, и на различните политически течения, към които принадлежат авторите. В случая защита на консервативната партия в следосвобожденското общество и поставяне под съмнение на

радикализма като единствен път за създаване на самостоятелна държава върху руините на Османската империя.

Друг спор противоположава Захари Стоянов и Стоян Заимов. През 1884 г. излизат едновременно от печат двете знаменити творби: „Миналото“, кн. I на Стоян Заимов и „Записки по българските въстания“, т. 1 на Захари Стоянов. „Те са посветени на една и съща епоха, писани са от активни участници (апостол и подапостол) в националноосвободителните борби“ (Стаматов, 2005, с. 10). Първото издание на „Миналото“ предизвиква разгорещени коментари, рецензии и оценки в печата. Един от първите ни литературни критици Петър Пешев дори изравнява по художествено значение „Миналото“ и „Записките“. Така той „подценява огромната познавателна стойност на Захари-Стояновия епос, особеностите на жанровия му синкретизъм. За сметка на това не са видени някои характерни недостатъци на „Миналото“: свободно отношение към историческите факти, донякъде самоцелно белетризиране и психологизиране на разказа, немара към езика и пр.“ (Стаматов, 2005, с. 11). Спорът обаче не е само за художествените достойнства на двете творби. Основното е другаде. Захари Стоянов атакува Стоян Заимов, че е „унижил великата епоха на националната революция“ и така от литературна полемика спорът се превръща в сблъсък на основните тенденции в следосвободенското ни общество. Образите на революционерите и най-вече тези на Васил Левски, Любен Каравелов, Христо Ботев са призвани да бъдат аргумент за стойността на една или друга политическа доктрина. Постепенно в изграждането на следосвободенския образ на Апостола се наблюдава тенденцията, името му да се присвоява от едно или друго идейно течение, с оглед на по-голямата му тежест в обществения живот.

В тази връзка е и намесата на социалистите в споровете за Левски. През 1886 г., в отговор на Захари Стоянов, Димитър

Благодеев написва брошурата „Нашите апостоли“, която поставя началото на левия дискурс в коментирането на медийния образ на Левски. Основните тези на Димитър Благодеев, които оказват силно влияние при формирането на сетнешните представи за Апостола са следните. Основателят на Българската социалдемократическа партия изтъква като големи революционери Христо Ботев, Ангел Кънчев, Панайот Волов, докато Левски, макар и „талантлива натура, не е имал ясна представа за съотношението на силите в революцията“. Освен това, според Димитър Благодеев, Ботев и Каравелов, „изповядват големите идеи, каквито в днешното време си туря човечеството“, т.е. идеите на социализма, докато Левски е човек на действието, със скромно образование, чието дело е „вдъхнато с убежденията, които проповядваха Любен Каравелов и Христо Ботев.“ Димитър Благодеев заявява недвусмислено: „Всекиму е известно, че В. Левски и Бенковски, на които по твърде понятна симпатия към тях [Захари Стоянов] особено напират и често ги повтарят, са били апостоли и организатори на революцията по плана, изработен от „Централния революционен комитет“, начело на който стояха Л. Каравелов и Хр. Ботев“. Тези думи показват, че Благодеев подценява донякъде идеологическия принос на Левски, разглеждайки го най-вече като революционер-практик, а не като идеолог. Оттук и обстоятелството, че социалистите издигат Ботев за сметка на Левски и в известен смисъл ги противопоставят. Независимо от това, Благодеев не пропуска да отбележи личното обаяние на Левски – един мотив, който е от най-мощните страни в култа към него. В съчинението си „Принос към историята на социализма в България“ Димитър Благодеев откроява мястото на Апостола сред водачите на национално-освободителното дело: „Революционната партия имаше своите „апостоли“ на революцията, забележителни агитатори

и организатори. Най-забележителният от тях без съмнение беше Васил Левски.“ За Благоев Левски е олицетворение на чистите идеали и стремления и принадлежи към „ония редки обществени деятели, образът на които е недосегаем за людската злоба и клевета.“ (Благоев, 1957, с. 547; 549).

3. Първи опити за канонизиране в обществената памет

Втората представа за Левски е очертана в художествената литература и изкуството. Тя е загадена от Иван Вазов. Формирането на медийния образ за Левски в българското национално съзнание е немислима без неговите текстове. За Патриарха Левски е трайно творческо пристрастие и той периодично се връща към него. Образът му присъства в стихотворенията „Бунтът“, „На Ком“, „Тракия“, „Сливница“, „Дамян Груеву“, както и в разказите „Апостолът в премеждие“, „Чистият път“, „Из кривините“ и разбира се, в знаменитата повест „Немили-недраги“ (1883). Именно там авторът на „Под игото“ дава онова физическо описание на Левски, което повечето българи знаят наизуст: „Левски имаше ръст среден, тънък и строен; очи сиви, почти сини; мустаци червеникави, коса руса, лице бяло, околчесто и изпито от непрестанна мисъл и бдение, но което се оживяваше от една постоянна и естествена веселост! Странно! Тоя момък, който проповядваше опасна мисъл за свобода, за смърт, който се излагаше всеки ден на опасности; тоя син на нощта, на пустинята, на премеждията имаше весел нрав!“ (Вазов, 1996, с. 82). Присъствието на Левски в „Немили-недраги“ е кратко, но емблематично за историческата ни памет. Вазов ни представя образ на Левски, наблюдайки на две неговии основни качества – решимост и упорство. В сравнение с останалите революционери той притежава „непоколебимо търпение“ и „постоянство“. Според Вазов Левски е „изражение на една

сила, излязла из векове страдания, из цял океан унижения,... пратен от съдбата начело на цял рой проповедници и мъченици за свободата да разклати масите, да предизвика събитията, да създаде бъдещето!“ През 1881 г. Вазов пише поемата „Левски“, която е част от цикъла „Епопея на забравените“ (1884). Обективността ни кара да признаем, че въпреки многобройните опити – исторически, художествени, публицистични, няма по-сполучливо навлизане в това, което представлява „човекът Васил Левски!“ При това Вазов не е разполагал с някакви особени факти около живота и делото на Левски. Да припомним, че биографията на Захари Стоянов излиза от печат през 1884 г., тоест три години след „Епопеята“. В поемата „Левски“, както и в останалите си произведения, пресъздаващи тази тема, Вазов създава образ, който покрива представата за Апостола на българите! В сравнение с публицистичната оценка за Левски, която акцентира върху социалните и политическите измерения на неговата личност, Иван Вазов поставя ударението върху моралния образ на Апостола, неговото човешко величие и чистота. Той е „символ на страдание“, „нашият светец“, посял „великото семе“, „един мъничък Хус, който не стана гигант, защото нямаше простор, където да се развърти.“ Извеждайки на преден план противопоставянето между великото минало на Възраждането и издрейнялото егоистично настояще (което е и идейният подтекст на „Епопея на забравените“ и „Немили-недраги“), Иван Вазов прави от Левски възвишен идеал, превръщайки го във вяра, непреходна величина и мост между поколенията.

Върху Вазовата интерпретация на Левски в нашата критическа литература съществуват две напълно противоположни оценки.

Едната, позитивна, принадлежи на Михаил Арнаудов. Той смята, че Иван Вазов в „Епопея на забравените“ е успял най-пълно да разкрие фигурата на Апостола. Тъй като

„никой от героичните мъже на възрожденската епоха не достига в представата на поета закръглената цялост, чистотата на характера и верността към идеала, присъщи на Дякона от Карлово“. Според Михаил Арнаудов Левски и Ботев ще повишават тежърва своята стойност, защото са „проява на народна сила духовна сила и възвишени примери за поколенията.“

Втората преценка принадлежи на г-р Кръстев. Тя е отрицателна. Критикът смята, че Вазов е заблудил публиката и не е успял да възкреси истинския Левски, неговият душевен свят: „Впечатлението, което прави на читателя, е такава, като че той вътрешен мир съвсем не е съществувал. И не само не е направен никакъв опит да се проникне в тоя мир, но дори няма никакво загатване за него.... Ний виждаме как действа героят; ний чувстваме всичката стихийност на неговата природа, но ней не можем да вникнем в неговите чувства и неговият начин на мислене“ (Кръстев, 1887, с. 106-107). Независимо от тези остри и не напълно основателни думи, Вазовият портрет на Левски оцелява във времето и продължава да живее в националната съзнания на българите. Това се дължи не само на поетично майсторство на поета, но и на факта, че той докосва общочовешки проблеми – за свободата и робството, за бесилоето и кръста, за избора на човека и частта на народа.

4. В светлината на споменната литература

От края на XIX век започват да се публикуват спомените на съвременниците и съратниците на Левски. В тази мемоарна книжнина ясно могат да се обособят три пласта: „Първият е натрупан непосредствено след излизането от робството, т.е. в края на XIX и в началото на XX в.; вторият е събиран и обработен от „Народен комитет Васил Левски“ и Д. Страшимиров след Първата световна война, когато идеалите на

възрожденската епоха са вече мъртви; третият, напълно легендарен, се натрупва около 1937 г., когато се чества 100 години от рождението на Левски и печатът се напълва с небивалици, лишени от стойност на исторически свидетелства“ (Генчев, 1987, с. 155).

Най-ранният пласт включва спомените на бивши поборници, сподвижници и съратници на Васил Левски. Това са хора, които действително са го познавали и имат какво да разкажат за него. Тук са бележките на Панайот Хитов, Христо Иванов Големия, Димитър Ценович, Иван Драсов, Кирил Тулешков, Тодор Пеев, както и спомените на роднините и учениците на Левски. Мемоарите представят Левски като личност със силен магнетичен дух. Няма човек, който го е видял, да го е забравил, навсякъде, където е минал, е оставил ярък отпечатък. Отсъстват опити да бъде видян в негативна светлина, а основен мотив в спомените е силата и смелостта на Апостола, неговата прозорливост, финансов аскетизъм и организационни умения. Повествованията като цяло са свободни разкази за миналото, изпъстрени с легенди и украсени факти. Те фиксират четири въпроса, които впоследствие ще станат център на разгорещени полемки: 1) предателството; 2) процесът срещу Левски и Вътрешната революционна организация; 3) за опитите да бъде спасен и 4) гробът на Левски. За съжаление в тяхното представяне от съвременниците на Апостола доминират легенди, фантазии, предположения, които не са подкрепени с конкретни исторически факти.

5. Заключение

Вън от съмнение е, че след Освобождението е налице откриване на медийния образ на Левски. Открояват се няколко тенденции.

Първо – формирана е романтично-идеалистичната представа за Левски. Началото ѝ тръгва от Захари Стоянов и Иван Вазов и се превръща в трайна традиция.

Тя е свързана най-вече с преекспониране на нравствената чистота на Апостола, която действително е рядко срещана у нас, пък и не само тук. Неслучайно авторът на „Записките“, който е притежавал писмата на Левски, не ги е използвал при написването на биографията му. Вероятно се е страхувал от евентуално „приземяване“ на книгата, искал е тя да въздейства като балада! Резултатът от подобна иконизация е, че заслугите, славата и саможертвата на Апостола губят своята реална височина и стойност. Пред очите на читателите застава един обожествен герой, без драми, слабости и вътрешни съмнения. Непрекъснатото ласкаене и обсибяването на Левски с прилагателни като „предвидлив“, „безпогрешен“, „безумно смел“, „гениален“ и пр. се превръща в образец и пречи за един обективен медиен образ, както и за изясняването на редица спорни въпроси около живота и делото му. Изгражданата представа за Левски като за икона пречи и да се видят някои негови слабости като известно тщеславие, чувство за безгрешност, донякъде властолюбие, като и обстоятелството, че е бил нормален мъж и е имал интимни увлечения.

Второ – поставено е началото на нестихващото и до днес сравнение между Левски и Ботев. Тази визия създават и поддържат десетилетия наред най-вече социалистите, които отдават своите предпочитания на Ботев, заради симпатиите към неговите идеологически възгледи. Тук прозира и тенденцията да се negliжират либерално-демократичните идеи, на които е носител Левски, и с които той остава в българската историческа памет като Апостола на свободата и правата на човека.

Трето – непосредствено след Освобождението започва канонизацията на Апостола в националното съзнание. Това свидетелства – първо за особената обич и особеното отношение на българина към него, и второ – че митът за Левски е създаден още приживе, а следосвобожденските публикации го

превръщат в канон. В това отношение той не е имал алтернатива в лицето на останалите революционери. Рядко в историята на България заслугите на някого са били така единодушно и така бързо признати. Неслучайно прозвището „апостол“ е дадено тъкмо на Левски. Първото публично възпоминание за него е организирано на празника на Кирил и Методий от съратниците му, заточени в Диарбекир, още през 1875 година! (Хайтов, 1987, с. 12). През същата година Левски е вписан в Ботевия календар като български светец, а веднага след Освобождението, още през 1878 г., е била погетата инициатива за въздигане на негов паметник.

Цитирани източници:

- Арнаугов, Михаил, 1940. Вазов за Левски. Възпоменателен брой на БИД, София, 1940.
- (Arnaudov, Mihail, 1940. Vazov za Levski. Vazropomenatelen broy na BID, Sofia, 1940)
- Благоев, Димитър, 1957. Съчинения. Т. IV, София, изд. „Паратиздат“, с. 547, 549.
- (Blagoev, Dimitar, 1957. Sachinenia. T. IV, Sofia, izd. „Paratizdat“, s. 547, 549)
- Ботев, Христо, 1986. Съчинения. Т.1, София, изд. „Български писател“, с. 186-187; 211.
- (Botev, Hristo, 1986. Sachinenia. T.1, Sofia, izd. „Balgarski pisatel“, s. 186-187; 211)
- Вазов, Иван, 1996. Немили-недраги. Велико Търново, изд. „Слово“, с. 82.
- (Vazov, Ivan, 1996. Nemili-nedragi. Veliko Tarnovo, izd. „Slovo“, s. 82)
- Васил Левски, 1973. Документално наследство. София, изд. „Наука и изкуство“, с. 81-82; 100.
- (Vasil Levski, 1973. Dokumentalno nasledstvo. Sofia, izd. „Nauka i izkustvo“, s. 81-82; 100)
- Шарова, Крумка, 1997. Основоположници на научните знания за Левски. *История*, № 5, с. 26-27.

- (Sharova, Krumka. 1997. Osnovopolozhnitsi na nauchnite znania za Levski. *Istoria*, № 5, s. 26-27)
- Генчев, Николаи, 1987. Васил Левски. София, Военно издателство, с. 139-140; 155; 162.
- (Genchev, Nikolay. 1987. Vasil Levski. Sofia, Voenno izdatelstvo, s. 139-140; 155; 162)
- Доинов, Доино, 2009. Призован учител и водач на „младите“, но и обругаван – в миналото и днес. *Понеделник*, №3/4, с. 104.
- (Doynov, Doyno. 2009. Priznavan uchitel i vodach na „mladite“, no i obrugavan – v minaloto i dnes. *Ponedelnik*, №3/4, s. 104)
- Карамфилов, Ефрем, 1982. Прегovor. – В Стоянов, Захари. Васил Левски (Дяконът). Черти от живота му. София, издателство на Отечествения фронт, с. 12; 23.
- (Karamfilov, Efrem, 1982. Predgovor. – V Stoyanov, Zahari. Vasil Levski (Dyakonat). Cherti ot zhivota mu. Sofia, izdatelstvo na Otechestvenia front, s. 12; 23)
- Караиванов, Петър, 1987. Васил Левски по спомените на Васил Караиванов. София, издателство на Отечествения фронт, с. 224.
- (Karaivanov, Petar, 1987. Vasil Levski po spomenite na Vasil Karaivanov. Sofia, izdatelstvo na Otechestvenia front, s. 224)
- Каракостов, Стефан, 1973. Левски в спомените на съвременниците си. София, изд. „Паратиздат“, с. 220.
- (Karakostov, Stefan, 1973. Levski v spomenite na savremennitsite si. Sofia, izd. „Paratizdat“, s. 220)
- Кирков, Г. Я . 1882. Васил Левски (Дяконът), Средец.
- (Kirkov, G. Ya . 1882. Vasil Levski (Dyakonat), Sredets)
- Кирова, Милена, 2016. Българска литература. Част 1. От Освобождението на Първата световна война. София, изд. „Сиела“, с. 77.
- (Kirova, Milena, 2016. Balgarska literatura. Chast 1. Ot Osvobozhdenieto na Parvata svetovna voyna. Sofia, izd. „Siela“, s. 77.)
- Кръстев, г-р Кръстьо, 1887. *Мисъл*, с. 106-107.
- (Krastev, Krastyo, 1887. *Misal*, s. 106-107)
- Пауновски, Иван, 1993. Но защо. Ново за Христо Ботев. Факти и фалшификации. София, изд. „Христо Ботев“, с. 149.
- (Paunovsiki, Ivan, 1993. No zashto. Novo za Hristo Botev. Fakti i falshifikatsii. Sofia, izd. „Hristo Botev“, s. 149)
- Стаматов, Любомир, 2005. Критики и полемики, Благоевград, издателство на ЮЗУ „Неофит Рилски“.
- (Stamatov, Lyubomir, 2005. Kritiki i polemiki, Blagoevgrad, izdatelstvo na YUZU „Neofit Rilski“)
- Стоянов, Захари, 1977. Васил Левски. Четите в България. София, издателство на Отечествения фронт, с. 21.
- (Stoyanov, Zahari, 1977. Vasil Levski. Chetite v Bulgaria. Sofia, izdatelstvo na Otechestvenia front, s. 21)
- Стоянов, Иван, 2012. Нови щрихи върху идейните възгледи и дейността на Васил Левски. Велико Търново, издателство на ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, с. 40, 42-43.
- (Stoyanov, Ivan, 2012. Novi shtrihi varhu ideynite vazgledi i deynostta na Vasil Levski. Veliko Tarnovo, izdatelstvo na VTU „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, s. 40, 42-43.)
- Страшимиров, Димитър, 2015. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. 2, София, изд. „Изток-Запад“, с. 68; 283, 285.
- (Strashimirov, Dimitar, 2015. Vasil Levski. Zhivot, dela, izvori. T. 2, Sofia, izd. „Iztok-Zapad“, s. 68; 283, 285)
- Тодорова, Мария, 2009. Живият архив на Васил Левски. София, изд. „Парадигма“, с. 177; 178-179; 183.

180 г. от рождението на Васил Левски

(Todorova, Maria, 2009. Zhiviyat arhiv na Vasil Levski. Sofia, izd. „Paradigma“, s. 177; 178-179; 183)

Унџиев, Иван, 1967. Васил Левски. Биография. София, Издателство БАН, с. 248.

(Undzhiev, Ivan, 1967. Vasil Levski. Biografia. Sofia, Izdatelstvo BAN, s. 248)

Хаїтов, Николай, 1987. Гробът на Васил Левски“, Пловдив, изд. „Христо Г. Данов“, с. 12.

(Haytov, Nikolay, 1987. Grobat na Vasil Levski“, Plovdiv, izd. “Hristo G. Danov“, s. 12)

Хаїтов, Николай, 1996. Дневник. Кн. 3-4, София, изд. „Земя“.

(Haytov, Nikolay, 1996. Dnevnik. Kn. 3-4, Sofia, izd. “Zemya”)

Хаїтов, Николай, 2007. Бележки по тефтерчето на Левски. София, изд. “Артик 2001“, с. 12.

(Haytov, Nikolay, 2007. Belezhki po teftercheto na Levski. Sofia, izd. “Artik 2001“, s. 12)

Хитов, Панайот, 1962. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои вехти и нови войводи. София, издателство на Отечествения фронт, с. 49.

(Hitov, Panayot, 1962. Moeto putuvane po Stara planina i zhivotoopisanieto na nyakoi vechti i novi voyvodi. Sofia, izdatelstvo na Otechestvenia front, s. 49)